

FOLKOR JANRLARNING YOZMA ADABIYOTDAGI STILIZATSIYASI (AFSONA VA RIVOYATLAR, NAQLLAR MISOLIDA)

*Toirova Zubayda Omongaldiyevna
Urganch Ranch texnologiya universiteti o'qituvchisi*

Annotatsiya-ushbu maqolada folklor janrining xalq hayoti, tarixi, taqdiri badiiy aks etadi. O'zbek folklorining so'z san'atiga asoslangan janrlar tizimi doston, ertak, qissa, rivoyat, naqi, afsona, mif, lof, latifa, marosim folklori, bolaiar folklori, og'zaki drama, maqol va hikmatli so'zlar, afsun, avrash, olqish va qarg'ishlardan iboratdir.

Kalit so'zlar; doston, ertak, qissa, rivoyat, naqi, afsona, mif, lof, latifa, marosim folklori, bolaiar folklori, og'zaki drama, maqol va hikmatli so'zlar, afsun, avrash, olqish va qarg'ish.

Folklor janrlarining yozma adabiyotdagi stilizatsiyasi, afsona, rivoyatlar, naqlar misolida, ona tili va tafsilot, oqqu va yozuv musbat bironing qobiliyatidagi ayrim farqlardan asosiy qismlarga ega bo'ladigan e'tibor talab etadi. Bu maqolada folklor janrlarini yozma adabiyotdagi stilizatsiyasiga doir afsona, rivoyatlar, naqlar misollari tasvirlanadi.

Folklor - sinkritik xususiyatga ega bo'lib, barcha san'at turlariga xos elementlarni o'zida mujassamlashtirgan, unda so'z, kuy va ma'ium turlarida raqs uyg'unlikda ijro etiladi. Folklorida xalq hayoti, tarixi, taqdiri badiiy aks etadi. Folklor asarlari mag'zida xalqning dunyoqarashlari, ibtidoiy mifologik tushinchalardan mukammal diniy e'tiqodiga boigan tushinchalar tadrijiy ravishda bo'y ko'rsatadi.

Birinchi navbatda, afsona yozma adabiyotdagi stilizatsiyasiga muvofiq ravishda yangicha qurilishda yoziladi. **Fakat asosiy maqsad**, afsonaning ertak ma'nolarni o'z ichiga olgan, insoniy jihatdan aqliy va axloqiy tarbiya qiluvchi mazmunlarini saqlashdir. Shu sababli, afsona yozma adabiyotdagi stilizatsiyasida, asosan, lingvistikaliklarning qobiliyatiga, madaniyatning bajarilishga muqobil qilinishiga e'tibor beriladi. Misol uchun, Sharq allomalari etnik jamiyatida turib, yurtimizning folklor afsonalari esa binolar, obolardagi to'rtta etiyoq dovon, uyqudagi rivojlanish qobiliyatini yozma adabiyotga olib chiqarishga uriladi.

Ikkinchi navbatda, rivoyatlar yozma adabiyotdagi stilizatsiyasida esa, asosan, madaniy uslubda bo'lib, ma'noli, nutqiy va axloqiy qoldiruvlariga e'tibor beriladi. Rivoyatlar, dolzarb g'oya va bobo-olning fikrlarini namoyon etish, aql-fikr muhitini yanada rivojlantirish, yanada yuqori aqliy saviyaga erishish istagida yoziladi. Misol uchun, "Alpamish" qissasi but khojib karvord ortidan o'tgan, adabiy hikmat kasb etgan

bir Bobo-ollarning onasini qo'lda tutib, uy-ro'molida o'rganishni qalamga olib chiqadi va ko'p yillar esa o'z talabalariga butunlay o'rgatadi.

Naqlarning yozma adabiyotdagi stilizatsiyasida esa asosan, tarixiy voqealar, deyarli o'rtacha odamlarning hayoti va muhaseseleri, ijodi va mavjudliklariga e'tibor beriladi. Bunday naqlar, qora qalam yoning sardaorlarining mavjudligiga qarshi chiqqan odatlardan, kichik xalqning tarixiy voqealarini saqlashfunktsiyasiga muvofiq ravishda yaratiladi. Bu yozma adabiyotdagi stilizatsiyaga muvofiqlashtirish natijasida Har bir davrlarda o'q va yozuvning rivojlangan loyihasi to'g'risidagi naqlar fotokora markazi kasb etgan Murad Ko'chir o'rniga o'q va yozuvning rivoyatlarini mujassamlashtiradi.

Umumiy holatlarda, folklor janrlari yozma adabiyotdagi stilizatsiyasi, o'ziga xos uslublar, mazmunlar va bosqichlardan iborat bo'lib, bunlar hamma ko'zda tutilgan birlik va harmoniya e'lon qiluvchi harakat qismiga olib keladi. Bu stilizatsiya shu janrdagi asosiy muhim xususiyatlarini saqlash, qo'shimcha musbat roli, uning moddiy-ma'naviy to'plamini yaxshilash va iste'mol qilish yuzaga keladigan muhim o'rinda bajarib turadi.

Insoniyat ongida shakllangan ilk badiiy fikrlar folklor meros mazmunida o'z aksini topgan. Xalq og'zaki ijodiga bag'ishlangan ushbu xalqaro anjuman to'plamini Sharq xalqlari folklori - milliy qadriyatlar in'ikosi, deb nomlanishi ham bejizga emas. Bu ayni haqiqatdir, zero qadimiy milliy va ma'naviy qadriyatlar, aynan folklor asarlar mazmunida bizgacha yetib kelgan.

O'zbek folklorining so'z san'atiga asoslangan janrlar tizimi doston, ertak, qissa, rivoyat, naqi, afsona, mif, lof, latifa, marosim folklori, bolaiar folklori, og'zaki drama, maqol va hikmatli so'zlar, afsun, avrash, olqish va qarg'ishlardan iboratdir. Bu ulug'vor badiiy meros ajdodlarimiz poetik tafakkurining mahsuli o'laroq shakllangan. Har bir janrga oid folklor materiallari o'ziga xos poetik tizimi, ijro usuli, hayotiy-maishiy vazifasi, musiqaga munosabati, voqelikni badiiy aks ettirish tarzi va boshqa jihatlariga ko'ra bir-biridan farqlanib turadi.

Xalqimizning dunyoqarashi, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-estetik va falsafiy qarashlarini o'ziga xos tarzda badiiy talqin qiluvchi xalq og'zaki ijodi folklorshunoslikning nodir manbalaridan hisoblanadi. Folklor asarlari ona diyorumizda yuksak madaniyatni bunyod etgan ulug' ajdodlarimizning turmush tarzi, orzu-intilishlari, urf-odat va marosimlari, an'analari-yu o'zbekona samimiyatini mukammal aks ettirganligi uchun ham qadrlidir.

Folklor—turli davrlarda iurlicha o'rganilgan, turlicha yondoshuvlar boigan, biroq mustaqillikdan keyin u tom ma'noda yangicha mazmun va mohiyat kashf etdi. «Alpomish» dostonining raing yilligi xalqaro miqyosda keng nishonlandi, «O'zbekiston xalq baxshisi» degan unvon joriy etildi. Bu esa milliy

ma'naviyatimizning asoslaridan biri boigan xalq ijodining yuksalishiga xizmat qildi. «Alpomish» dostoni millatimizning o'zligini namoyon etadigan, avlodlardan-avlodlarga o'tib kelayotgan qahramonlik qo'shig'idir, — deb yozadi Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov o'zining «Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch» kitobida. — Agarki xalqimizning qadimiy va shonli tarixi tunganmas doston bo'lsa, «Alpomish» ana shu dostonning shoh bayti, desak, to'g'ri bo'ladi». Bu nafaqat «Alpomish» dostoniga, balki butun folklor asariga, milliy ma'naviyatimizga berilgan yuksak bahodir. Shuning uchun ham mustaqillikka erishganimizdan keyin folklor milliy ma'naviyatimizni shakllantiruvchi asosiy omillardan biri sifatida o'rganib kelinmoqda.

Folklor asarlarida birinchi navbatda mifologik tafakkurdan poetik tafakkurga o'tish jarayoni aks etgan ekan, demak, til tarixini o'rganishda xalq ijodi namunalariga suyanib ish ko'rish lozim bo'ladi. Tildagi hech bir so'z o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, u zarurat tufayli tarixiy taraqqiyot jarayonida yuzaga keladi yoki o'zlashadi. Qachonlardir mifologik tasavvurni ifodalagan so'z keyinchalik o'zining asil ma'nosini unutib yoki dastlabki ma'no qatlami xiralashib, keyingi ma'no qatlamini yuzaga keltiradi. Bizdagi mavjud ertak, doston, qo'shiq va boshqa janrlar tahlilidan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, folklor asarlarida ko'proq xalqimizning samoviy jismlar, o'simliklar olami va hayvonot dunyosi bilan bogliq eng qadimgi tasavvurlari o'z ifodasini topgan. Bu tasavvurlar tilimizdagi ko'plab so'zlarning kirib kelishiga, obrazli badiiy tafakkur tarzining shakllanishiga zamin yaratgan.

Folklor asarlari leksikasini tadqiq qilish ekanmiz, biz unda hozirda iste'molda boigan sheva va arxaik so'zlar bilan bir qatorda, bugungi kunda qadimiy ma'nosi o'zgargan yoki unutilgan so'zlarni ham ko'plab uchratamiz. Demak, adabiy til leksikasining shakllanishi, rivojlanish va o'zgarish bosqichlarining xususiyatlarini aniqlashda epik ijod namunalari alohida o'rin tutadi shu sababli, ulardagi qadimiy so'z va birikmalarning lug'atini o'rganish nafaqat folklorshunoslik, balki tilshunoslik oldidagi eng dolzarb vazifalardan biridir. Tilni o'rgatishda folklor asarlarining janriy xususiyatlaridan kelib chiqib yondashish talab etiladi. Doston, ertak kabi yirik epik janrlar til taraqqiyotida qanchalik muhim o'rin tutsa, qo'shiqlar, maqol, matallar kabi eng kichik janrlar ham birdek qimmatli va ahamiyatlidir. Folklorning yozma adabiyotga ta'siri, umuman, so'z san'at haqida ketar ekan, folklor ko'plab san'atlarning ibtidosi ekanini, badiiy ijod, musiqa, raqs va tasviriy san'at ildizlari folklor bilan chambarchas bogliq ekanligini ta'kidlab o'tish joiz. Qaysiki ijodkor folklor an'analari ichida yashagan, uni o'ziga singdirgan bo'lsa, o'sha ijodkorning asari til jihatdan ham, badiiylik nuqtayi nazaridan ham ancha mukammal ekanligi kuzatiladi. Zero, milliy ong va tafakkurning shakllanishida badiiy asarning o'rni beqiyosdir.

Ushbu asosga ko‘ra, folklorgaxos xususiyatlar sifatidajamoaviylik, anonimlik, og‘zakilik, an‘naviylik, variantlilik va versiyaviylik ko‘rsatiladi. Jamoaviylik - o‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi xalq tomonidan yaratiladi. Ammo jamoaviylik shaxsiy ijodkorlik imkoniyatini inkor qilmaydi, aksincha, uni zaruriy dastlabki shart sifatida qamrab oladi. Tabiatda tomchilardan jilg‘alar, jilg‘alardan daryolar paydo bo‘lishini ko‘ramiz, biroq daryodan bir hovuch yoki bir ariq suvni ajratib, bu falon jilg‘aning suvi deyish mumkin bo‘lmaganidek, an‘naviy xalq qo‘shig‘i, dostoni yoki ertagidan bir band yoki qismni ajratib, biror individual ijodkorga nisbat berish qiyin. Ammo bu ijodkor, albatta, bo‘lgan. Xalq ijodi namunalari ana shunday kollektiv ijod mahsuli bo‘lganligi uchun asarlarning bosh qahramoni yoki «men»i ham o‘z xarakteri jihatidan yozma va og‘zaki adabiyotda sezilarli farqlanadi. Folkloming qahramoni tipik holatga kelgan umumiy “men” ga, tom ma’nodda xalq ommasiga tengdir. Xalq turmushining, ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning takomillasha borishi, inson tafakkurining mifologik tafakkurdan mifopoetik va badiiy-estetik tafakkurga o‘tish jarayonida alohida ijrochilar - qo‘shiqchilar, ertakchilar, baxshilar, qiziqchilar va boshqa ijodkorlar, ijro maktablari, ustoz va shogirdlik munosabatlari paydo bo‘ldi. Xalq orasida o‘z iqtidori ijro san’ati bilan ajralib turuvchi: Tilla kampir, Sulton kampir, Jalmon baxshi, Bo‘ron shoir, Jumanbulbul, Jassoq shoir, Xonimjon xalfa, Bibi shoira, Suyav baxshi, Amin shoir, Yoidoshbulbul, Sultonmurod, Qurbonbek, Xidir shoir, Yoidosh shoir, Suyar shoir, Shema yuzboshi, Mulla Xolnazar, Haybat soqi, Qunduz soqi, Ergash Jumanbulbul o‘g‘ii, Fozil Yoidosh o‘g‘li, Poikan Jonmurod o‘g‘ii, Islom Nazar o‘g‘li, Nurmon Abdivoy o‘g‘li, Saidmurod Panoh o‘g‘ii, Abdulla shoir, Umir shoir, Xolyor kutubxonasi Abdukarim o‘g‘ii, Bola baxshi, Rahmatulla Yusuf o‘g‘ii, Qodir Rahim o‘g‘li va boshqa namoyandalar yetishib chiqdi. Bu xil ijodkorlarning talanti, iqtidori, mehnatlari tufayli kollektiv dahosi bilan yaratilgan asarlar avloddan-avlodga o‘tdi, sayqallandi, yuksak badiiy darajaga yetdi, folklorning mumtoz namunalari bizga meros bo‘ldi. Anonimlik - folklor asarlari muallifining noaniqligi - anonimligi (grek. Anonymus - noma’lum) bilan ajralib turadi. Folklorda biror bir muallif yo‘q. Xalq dostonimi, ertakmi yoki marosim qo‘shig‘imi ulami ibtidoda kim va qachon yaratgani aniq emas. Har bir asar avloddan-avlodga o‘tar ekan, vaqt va zamon talablariga ko‘ra ma’lum o‘zgarishlarga uchrashi mumkin, lekin uning asosi, an‘nalari o‘zgarishsiz kelaveradi. Folklorda biror bir asarni kimdir dastlab yaratgan bo‘lishi mumkin, lekin bu asar syujeti, tasvir vositalari, ohang yo‘llari xalq og‘zaki ijodi an‘nalariga tayanilib ijod etilsa, u folklor asari bo‘lib qoladi. Vaqtlar o‘tishi davomida xalq ijrochilari tomonidan yanada ishlov berilib, chinakkam folklor namunasiga aylanadi. Og‘zakilik - xalq ijodiyotining yashash va yaratilish tarzi. Folklor xalqning xotira manbaidan, xotiraning og‘zaki avloddan-avlodga, og‘izdan~ogizga ko‘chishidan paydo bo‘ladi. Bu o‘rinda umum folkloriy bilim va folklor an‘nalari asos vazifasini o‘taydi. Xotira manbai va

folkloriy bilim bir yoki bir necha shaxslargagina tegishli boimay, butun bir xalqning bilim va an'analaridan iborat boiadi. Bu bilim va an'analar ustozdan shogirdga, avloddan-avlodga, urug'danurug'ga o'tib, yangi davr ruhida, yangi ijrochilar va ijodkorlar salohiyatidan-sayqal topib yashaydi. Bu xil sayqallanish u yoki bu folklor asarining shakli va mazmuniga qandaydir o'zgarish kiritishi - nimaningdir qo'shilishi yoki tushirib qoldirilishida bo'y ko'rsatadi. Aytaylik, biror bir tarixiy faktning unutilishi sababli, asardan tushib qolishi mumkin. Yoki dostondagi qo'shiq qismining unutilishi uning ertak shaklida yashashini ta'min etsa, aksincha, biror bir talantli ijodkor ijrosi sababli, ertak syujeti asosida yangi doston paydo bo'ib, an'ana ko'rinishini olishi mumkin. Bu holatlar og'zakilikning jonli kutubxonasi katdagi jarayoni sifatida folklorning yashash tarziga xos belgilari hisoblanadi. Zotan folklor og'zidan-og'izga o'tib yashasa, adabiyot yozuv vositasida yashaydi. Folklor asari og'zaki ijro etilib kuylansa, adabiyot esa faqat o'qiladi. An'anaviylik - folklorning o'ziga xos yashash tarzini, uslubini, ifoda vositalarini ta'min etuvchi yetakchi belgilaridan hisoblanadi. Folklor tom ma'noda an'anal ar san'atidir. Ana'anaviylik xalq ijodida u yoki bu asar matnining, ijro usullarining og'zidan-og'izga o'tish jarayonida nisbatan barqarorliginigina anglatib qolmaydi, balki o'sha asarning avloddan-avlodga o'tish jarayonida dastlabki ijroga xos xususiyatlarini nisbatan o'zgarmagan holda saqlab qolganini ham anglatadi. An'anaviylik - jamoaviy ijod mahsuli va yashash tarzi, shu bilan birga, folklorning folklor asarini jamoaviy holda saqlab qolishningham o'ziga xos shakli, omili hisoblanadi. Og'zakilik folklorning ijro usuli va yashash tarzi bo'ib, o'z navbatida, xotirada ijrochidan ulkan xotirani, yoddan aytishni, eslamoqni, vaziyatga mos tayyor shakl va ifoda vositalarini badiha qilishni taqozo etadi. Bu o'rinda folklordagi an'anaviylik eng qulay va ishonchli quwat zaxirasi hisoblanadi. O'zbek baxshi-shoirlari orasidako'plab an'anaviy dostonlami, qanchadan-qancha termalarni bilgan, kuylagan, yana o'zi to'quvchi - badihago'ylarning borligi - shu an'anaviy ehtiyojning hosilasidir. An'anaviylik xalq musiqasi, raqsi va amaliy san'atining ham o'ziga xos belgisi sanaladi. An'anaviylik o'zining ijtimoiy-tarixiy manbalariga ega. Folklorning ilk namunalari ibtidoiy jamiyatda yaratilgan, ularda o'sha davrga xos dunyoqarashlar, urf-odatlar izlari aniq seziladi. Bu hoi folklor asarlari shakli, syujeti, obrazlari va motivlarining muayyan barqarorlik kasb etishining mahsuli hisoblanadi. Masalan: badik, kinna, buray-buray janrlari, shuningdek, "Sust xotin", "Choy momo", "Barot keldi" marosimlari aytimlarida bu holatni kuzatishimiz mumkin. Variantlilik va versiyaviylik - folklor namunalarning har bir ijrosi o'ziga xos variant hisoblanadi. Folklor asari ijro jarayoni davomida qaytadan yaratiladi, yangi yashash holatiga kiradi va bu holat kutubxonasi o'ziga xos variantni paydo etadi. Ya'ni folklor ijro jarayonida xilma-xil variantlarda yashaydi. Variantlilik folklorning yashash tarzi. Variantlilik folklor tabiati, uning yaratilishi va jonli og'zaki ijodda yashash

qonuniyatlaridan kelib chiqqan xususiyat bo'lib, u folklor asarlarining syujeti, obrazlilik, poetikasi, janr xususiyatlarini to'liq qamraydi. Variant — ma'niy bir asarning jonli og'zaki epik an'ana zaminida vujudga kelgan, bir-birini inkor etmasdan yonma-yon yashay oladigan va o'zaro farqlanuvchi turli-tuman nusxalaridir. Variantda asar syujeti, motivlar tartibi, qahramonlar harakatida umumiylik bo'lib, faqat ularni talqin etishda, tasvirlashda, ifoda shakllarida ma'niy bir farqlar bo'lishi mumkin. Ijodkor. vaziyatga ko'ra, u yoki bu motiv tasvirini cho'zishi yoki qisqa shaklda kuylashi yoki tushirib qoldirishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, bugungi yoshlarni komil inson qilib tarbiyalashda, ma'naviyatini yuksaltirishda ko'plab usullar, vositalar, metodlar mavjud. Biroq bu usul va metodlar birinchi navbatda so'z san'atining ibtidosi sanalgan folklor namunalari bilan suyanilgan holda amalga oshirilsa, yanada samarali va ta'sirchan bo'ladi. Xalqimizning milliy taraqqiyotida, ijtimoiy, iqtisodiy ma'naviy yuksalishida folklor, umuman, badiiy so'z san'ati hamisha tayanch nuqta bo'lib kelgan. Zero, folklor-bu millatning quvati, tirikligi va buyukligidir. Bugungi global jamiyatda davlat chegaralari qo'riqlangani, muhofaza etilgani kabi, millat tili va tafakkuri, estetik didi ham xuddi shunday asrab-avaylanishga, qattiq himoyaga muhtojdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Аникин В. Теория фолклора. - М.: Наука, 2012, 480 с.
2. M.Jo'rayev, L.Xudoyqulova. Marosimnoma-T. 2008. 172 b.
3. M.Joiyev. Navro'z qo'shiqlari. -T. 2007. 163 b.
4. M.Jo'rayev, O'. Tohirov. Ostonasi tillodan. -T. 2003, 78. b.
5. K.Imomov. O'zbek xalq nasri poetikasi. -T. "Fan" 2008,252 b.
6. M.Inoyatov. O'zbek xalq ijodiyoti an'analari. -T. 2010,132 b.
7. M. Jumaboyev. Bolalar adabiyoti va folklor. Darslik. -T. 2006,216 b.
8. Uabborov. O'zbek xalq etnografiyasi. -T."O'qituvchi" 1994,312 b.
9. S.Davlatov. An'ana va marosim. O'quv-uslubiy qo'llanma.-T. "Fan" 2009, 120 b.